महाराष्ट्र शासन

सैनिक कल्याण विभाग, महाराष्ट्र राज्य

नागरिकांची सनद

०१ ऑगस्ट २०२५

सैनिक कल्याण विभाग, महाराष्ट्र राज्य

नागरिकांची सनद

प्रस्तावना

माजी सैनिकांचे आणि त्यांच्या अवलंबितांचे कल्याण ही केंद्र शासनाची आणि राज्य शासनाची संयुक्त जबाबदारी आहे. तथापि, माजी सैनिकांच्या बहुतांश समस्यांचे समाधान राज्य शासनामार्फत केले जाते. सद्यस्थितीत महाराष्ट्र राज्यात ३ लाखाहून अधिक माजी सैनिक, विधवा त्यांचे अवलंबित आहेत. माजी सैनिकांच्या कल्याणार्थ महाराष्ट्र राज्यात सैनिक कल्याण विभागाअंतर्गत ३० जिल्हा सैनिक कल्याण कार्यालये आणि ६ जिल्हा सैनिक कल्याण कक्ष अस्तित्वात आहेत.

महाराष्ट्र राज्यातील माजी सैनिक व त्यांचे अवलंबित हा केंद्र बिंदु मानून सैनिक कल्याण विभाग व जिल्हा सैनिक कल्याण कार्यालये कर्तव्य बजावत असतात. शासनाकडून पुरविण्यात येणाऱ्या विविध प्रकारच्या सेवा व योजनांची अंमलबजावणी करतांना पारदर्शकता, कामाप्रती निष्ठा, कालमर्यादा, कामाचा दर्जा, कार्यक्षमता राखण्याबरोबरच शासकीय सेवा पुरविण्यासंदर्भात काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी विभागामार्फत तथा जिल्हास्तरीय कार्यालयार्फत देण्यात येणाऱ्या सेवांबाबतची माहिती 'नागरिकांची सनद' या माध्यमातून प्रकाशित करण्यात येत आहे.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	विषय	पृष्ठ क्रमांक
	विभागाची सर्व साधारण माहिती	
१	सैनिक कल्याण विभागाचा संक्षिप्त इतिहास	
२	माजी सैनिकाची व्याख्या	
३	माजी सैनिक/विधवांना ओळखपत्र	
४	माजी सैनिकांची नोकरीसाठी नोंदणी	
५	सैनिक कल्याण विभागाच्या अधिपत्याखालील जिल्हा सैनिक कल्याण कार्यालयांमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजना/कार्यक्रम	
	(क) पुनर्वसन महासंचालनालय, नवी दिल्ली	
	(ख) केंद्रिय सैनिक मंडळ, नवी दिल्ली	
	(ग) राज्य शासनाच्या सवलती/योजना	
	(घ) सैनिक कल्याण विभागाच्या कल्याणकारी / विशेष निधीतून राबविण्यात येणाऱ्या योजना	
	(च) छात्रपुर्व प्रशिक्षण केंद्र, नाशिक	
६	संगणकीकरण	
७	सैनिक कल्याण विभागाकडून पुरविल्या जाणाऱ्या सेवा त्यासाठी लागणारी आवश्यक कागदपत्रे, कालावधी व सेवा पुरविणारा अधिकारी इत्यादि.	

१) विभागाची सर्व साधारण माहिती

<u>सैनिक कल्याण विभाग, महाराष्ट्र राज्याचा संक्षिप्त इतिहास</u>

१.१ दिनांक ०१ जानेवारी १९१४ ते दुसरे महायुद्ध (सप्टेंबर १९४५) पर्यंतच्या काळात, ब्रिटिश भारतीय सैन्यातील बहुतेक सैनिक भारतीय ग्रामीण पार्श्वभूमी असलेले आणि पूर्वी सशस्त्र दलात सेवा दिलेल्या कुटुंबांतील होते. पहिल्या महायुद्धानंतर १९१९ मध्ये ब्रिटिश सरकारने ७ सप्टेंबर १९१९ रोजी सैनिक कुटुंबे असलेल्या जिल्ह्यांमध्ये आणि गावांमध्ये "डिस्ट्रीक्ट सोल्जर्स, सेलर्स ॲण्ड एअरमन बोर्ड" ची स्थापना केली. तसेच सेवारत, निवृत्त आणि मृत भारतीय सैनिक, गैर-लढाऊ आणि त्यांच्या अवलंबितांचे हितसंबंध जोपासण्यात मदत करण्यात आली.

१.२ १९४७-४८ च्या जम्मू-काश्मीर ऑपरेशन्सनंतर, युद्धात अपंग, जखमी आणि मृत्युमुखी पडलेल्या सैनिक तथा त्यांच्या विधवांचे पुनर्वसन करण्याची आवश्यकता भासू लागली. दृष्टीने सन १९५१ मध्ये लष्कराच्या मुख्यालयातील ॲडजुटंट जनरलच्या शाखेत एक कक्ष स्थापन करण्यात आला. दुसऱ्या महायुद्धादरम्यान नौदल आणि हवाई दलाच्या सतत विस्तारामुळे, तिन्ही सेवांच्या संदर्भात समान कार्ये करण्यासाठी एकाच संघटनेची आवश्यकता भासू लागली आणि परिणामी १९४४ मध्ये मंडळाची पुनर्रचना करण्यात आली. मार्च १९५१ मध्ये त्याचे नाव बदलून इंडियन सोल्जर्स, सेलर्स ॲण्ड एअरमन बोर्ड असे ठेवण्यात आले.

१.३ कालपरत्वे इंडियन सोल्जर्स, सेलर्स ॲण्ड एअरमन बोर्डचे (केंद्रीय, राज्यस्तरीय व जिल्हास्तरीय कार्यालयांचे) जे विविध नामकरण करण्यात आले ते खालीलप्रमाणे :-

बदलाचा दिनांक	केंद्रीय	राज्य	जिल्हा
मार्च १९५१	इंडियन सोल्जर्स सेलर्स ॲन्ड एअरमेन्स बोर्ड	स्टेट सोल्जर्स सेलर्स ॲन्ड एअरमेन्स बोर्ड	डिस्ट्रिक्ट सोल्जर्स सेलर्स ॲन्ड एअरमेन्स बोर्ड
नोव्हेंबर १९७५	केंद्रीय सैनिक बोर्ड	राज्य सैनिक बोर्ड	जिल्हा सैनिक बोर्ड
नोव्हेंबर १९८३	-	सैनिक कल्याण विभाग	जिल्हा सैनिक कल्याण कार्यालय

१.४. दिनांक ०८ मार्च १९६६ रोजी महाराष्ट्र राज्याचे सोल्जर्स सेलर्स ॲन्ड एअरमेन्स बोर्ड आणि त्याचप्रमाणे १८ जिल्ह्यांचे सोल्जर्स सेलर्स ॲन्ड एअरमेन्स बोर्ड ही कार्यालये महाराष्ट्र शासनाने शासकीय कार्यालये घोषित केली. या नंतरच्या कालावधीत आजपर्यंत आणखी १२ नवीन जिल्हा सैनिक कल्याण कार्यालये व ६ जिल्हा सैनिक कल्याण कक्षांची निर्मिती झाली आहे. ही सर्व (३०+६) कार्यालये जरी राज्य

शासनाची शासकीय कार्यालये म्हणून घोषित केली असली आणि त्यातील कर्मचारी वर्ग देखील राज्य शासनाचे कर्मचारी म्हणून घोषित केले असले तरी या कार्यालयांसाठी होणारा खर्च, तसेच कर्मचाऱ्यांच्या पगारावर आणि अन्य भत्त्यांवर होणारा खर्च हा केंद्र शासनाकडून ६० टक्के आणि राज्य शासनाकडून ४० टक्के अशा पध्दतीने उचलला जातो.

१.५ केंद्र शासनाला माजी सैनिकांच्या कल्याण विषयक सल्ला देण्यासाठी केंद्रीय सैनिक मंडळ अस्तित्वात आहे. त्याचप्रमाणे राज्य आणि जिल्हा स्तरावर राज्य सैनिक मंडळ आणि जिल्हा सैनिक मंडळ याचे गठण करण्यात आलेले असून त्यांची संरचना सल्लागार स्वरुपाची आहे. ही सल्लागार मंडळे जास्तीत जास्त विधायक कामे करण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त आहेत. मात्र माजी सैनिकांचे कल्याण आणि पुनर्वसनाच्या सर्व योजना या फक्त सैनिक कल्याण विभाग, महाराष्ट्र राज्य आणि प्रत्येक जिल्हा सैनिक कल्याण कार्यालये यांच्या मार्फतच राबिवल्या जातात.

१.६ संपूर्ण वर्षभर राज्यातील सामान्य नागरिक तथा सर्व शासकीय कर्मचारी यांच्याकडून ऐच्छिक दानामार्फत संकलित केलेल्या सशस्त्र सेना ध्वजदिन निधीतून सैनिक कल्याण विभाग व त्यांचा अधिपत्याखालील येणाऱ्या कार्यालयामार्फत कल्याणकारी योजना राबविल्या जातात. ध्वजदिन निधीतील ६० टक्के हिस्सा कल्याणकारी योजना व ४० टक्के हिस्सा विशेष निधीत वर्ग करून राज्यातील माजी सैनिक, विधवा व त्यांच्या अवलंबितावर खर्ची टाकला जातो.

१.७ सैनिक कल्याण विभाग, महाराष्ट्र राज्य अंतर्गत विविध शाखेतील संघटनात्मक परस्परसंबंध व जिल्हा पातळीवरील कार्यालये खालयील तक्त्यात रेखाटले आहेत:-

ORGANIZATION CHART

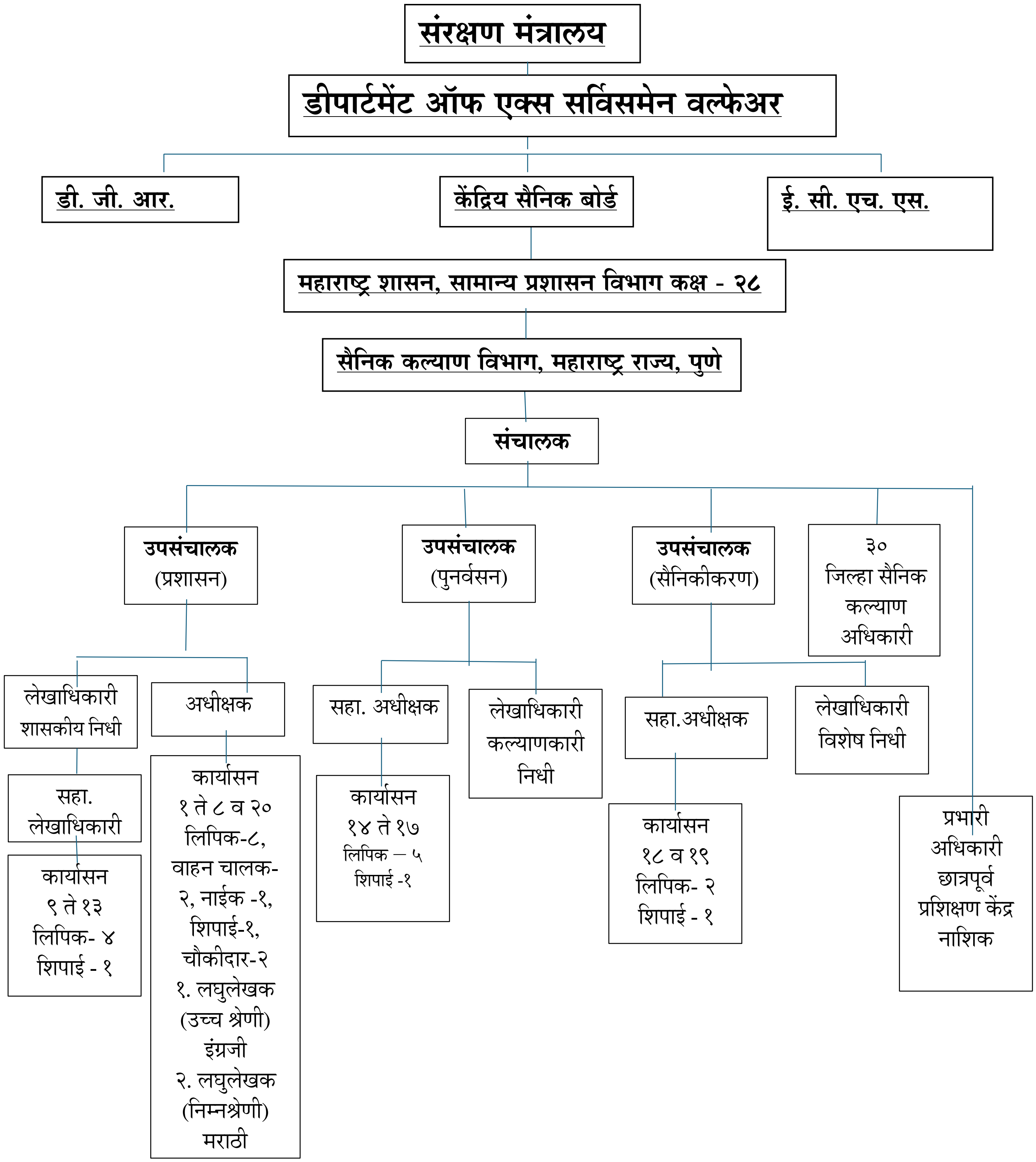

२) <u>माजी सैनिकांची व्याख्या</u>

२.१ सन १९६५ नंतर प्रथमच "माजी-सैनिक" (ईएसएम) या शब्दाची औपचारिक परिभाषा करण्याची आवश्यकता भासू लागली. आरक्षणाच्या नवीन धोरणाचे फायदे केवळ पात्र सैनिकांना मिळण्याच्या दृष्टीने तसेच हे सुनिश्चित करण्यासाठी माजी सैनिकांची व्याख्या डिपार्टमेंट ऑफ पर्सनल अँण्ड ट्रेनिंग (डीओपीटी) यांनी दिलेल्या परिभाषाद्वारे केली जाते. खालील परिच्छेदांमध्ये माजी सैनिकांची व्याख्या व्यापकपणे वर्गीकृत केली गेली आहे.

२.२ **<u>०१ जुलै १९६८ पूर्वी सैन्य सेवेतून मुक्त झालेल्या व्यक्ती.</u>** अशा व्यक्ति ज्यांनी भारतीय संघ राज्याच्या सशस्त्र सेनादलात कोणत्याही हुद्यावर (लढाऊ आणि गैर लढाऊ) सेवा केलेली आहे आणि त्या सेवेतून मुक्त झालेले असावेत, परंतु ते गैरवर्तन किंवा अकार्यक्षमते मुळे सेवेतून बडतर्फ झालेले नसावेत.

२.३ **<u>०१ जुलै १९६८ रोजी किंवा त्यानंतर परंतू ०१ जुलै १९७९ पूर्वी सैन्य सेवेतून मुक्त झालेल्या सैनिकांसाठी.</u>** असा सैनिक ज्याने भारतीय संघ राज्याच्या सशस्त्र सेनादलात कोणत्याही हुद्यावर (लढाऊ आणि गैर लढाऊ) सलगपणे कमीत कमी सहा महीन्या पेक्षा जास्त सेवा करुन सेवेतून मुक्त झालेले असावेत, परंतु ते गैरवर्तन किंवा अकार्यक्षमते मुळे सेवेतून बडतर्फ झालेले नसावेत.

२.४ **<u>०१ जुलै १९७९ रोजी किंवा त्यानंतर परंतू ०१ जुलै १९८७ पूर्वी सैन्य सेवेतून मुक्त झालेल्या सैनिकांसाठी.</u>** असा सैनिक ज्याने भारतीय संघ राज्याच्या सशस्त्र सेनादलात कोणत्याही हुद्यावर (लढाऊ आणि गैर लढाऊ) शपथविधी नंतर सलगपणे कमीत कमी सहा महिने सेवा केली असेल आणि स्वेच्छा निवृत्तीच्या कारणाव्यतिरिक्त सेवा मुक्त केले असेल. परंतू आसाम रायफल्स, डिफेन्स सिक्युरिटी कॉर्पस, जनरल रिझर्व्ह इंजिनिअरिंग फोर्स, लोक सहाय्यक सेना आणि प्रादेशिक सेनेमध्ये सहा महिन्यांपेक्षा कमी कालावधीसाठी सेवा बजावलेली नसावी आणि

(अ) त्याच्या स्वतःच्या विनंतीशिवाय किंवा गैरवर्तन किंवा अकार्यक्षमतेमुळे बडतर्फी किंवा कार्यमुक्तीद्वारे मुक्त करण्यात आले आहे किंवा अशा मुक्ततेसाठी प्रलंबित राखीव दलात स्थानांतरित करण्यात आले आहे, किंवा

(ब) वर नमूद केल्याप्रमाणे राखीव दलात सोडण्यात किंवा स्थानांतरित होण्यास पात्र होण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सेवेचा कालावधी पूर्ण करण्यासाठी सहा महिन्यांपेक्षा जास्त काळ सेवा बजावली आहे; किंवा

(क) संघाच्या सशस्त्र दलात पाच वर्षे सेवा पूर्ण केल्यानंतर त्याच्या स्वतःच्या विनंतीनुसार सोडण्यात आले आहे.

२.५ **<u>०१ जुलै १९८७ व त्यानंतर सैन्य सेवेतून मुक्त झालेल्या सैनिकांसाठी.</u>** माजी सैनिक म्हणजे भारतीय संघ राज्याच्या सशस्त्र सेनादलात (भूदल, नौदल, वायुदल) कोणत्याही हुद्यावर (लढाऊ आणि गैर लढाऊ) सेवा केली आहे आणि

(अ) जो/जी अशा सशस्त्र दलाच्या सेवेतून निवृत्तीवेतन घेवून सेवानिवृत्त झाला/झाली आहे अथवा

(ब) जो/जी सशस्त्र सेनादलाच्या सेवेमुळे वैद्यकीय दृष्टीने अपात्र ठरुन सेवामुक्त झाला/झाली असेल व ज्याला/जिला वैद्यकीय किंवा इतर अपंगत्व पेन्शन देण्यात आले आहे; किंवा

(क) ज्याला त्याच्या स्वतःच्या विनंतीशिवाय, आस्थापनेत कपात झाल्यामुळे अशा सेवेतून मुक्त करण्यात आले आहे, किंवा

(क) सशस्त्र दलातून अतिरिक्त (सरप्लस) म्हणून जाहीर करुन सेवामुक्त करण्यात आला असेल.

(ड) ज्यांना विशिष्ट कालावधी पूर्ण केल्यानंतर, स्वतःच्या विनंतीशिवाय किंवा गैरवर्तन किंवा अकार्यक्षमतेमुळे बडतर्फी किंवा कार्यमुक्ती देऊन अशा सेवेतून मुक्त करण्यात आले आहे आणि त्यांना उपदान देण्यात आले आहे, आणि त्यात खालील श्रेणीतील प्रादेशिक सैन्यातील सैनिकांचा समावेश आहे, म्हणजे:-

(aa) अखंड अंर्तभूत सेवेसाठी पेन्शन धारक

(ab) लष्करी सेवेमुळे अपंगत्व असलेल्या व्यक्ती; आणि

(ac) शौर्य पुरस्कार विजेते

२.६ **<u>०४ ऑक्टोबर २०१२ रोजी किंवा त्यानंतर सैन्य सेवेतून मुक्त केलेल्या सैनिकांसाठी.</u>** माजी सैनिक म्हणजे अशी व्यक्ती जी भारतीय संघ राज्याच्या नियमित सैन्य, नौदल आणि हवाई दलात लढाऊ किंवा गैर-लढाऊ म्हणून कोणत्याही पदावर सेवा बजावली आहे आणि

(अ) ज्याला स्वतःच्या विनंतीवरून किंवा नियोक्त्याने पेन्शन मिळवल्यानंतर सैन्य सेवेतून निवृत्त केले आहे किंवा रिलीव्ह केले आहे किंवा डिस्चार्ज केले आहे; किंवा

(ब) ज्याला लष्करी सेवेमुळे किंवा त्याच्या नियंत्रणाबाहेरील परिस्थितीमुळे वैद्यकीय कारणास्तव अशा सेवेतून मुक्त केले आहे आणि त्याला वैद्यकीय किंवा इतर अपंगत्व पेन्शन देण्यात आले आहे; किंवा

(क) ज्याला आस्थापनेत कपात झाल्यामुळे सैन्य सेवेतून मुक्त करण्यात आले आहे; किंवा

(ड) ज्यांना विशिष्ट कालावधी पूर्ण केल्यानंतर, स्वतःच्या विनंतीशिवाय किंवा गैरवर्तन किंवा अकार्यक्षमतेमुळे बडतर्फी किंवा कार्यमुक्ती देऊन अशा सेवेतून मुक्त करण्यात आले आहे आणि त्यांना उपदान देण्यात आले आहे आणि त्यात प्रादेशिक सैन्यातील कर्मचाऱ्यांचा समावेश आहे, म्हणजे, ज्यांनी अखंड अंर्तभूत सेवेसाठी किंवा पात्रतेच्या तुटलेल्या कालावधीसाठी पेन्शन धारक; किंवा

(इ) **आर्मी पोस्टल सर्व्हिसचे** कर्मचारी जे आर्मीचा भाग आहेत आणि आर्मी पोस्टल सर्व्हिसमधून पेन्शनसह त्यांच्या मूळ सेवेत परत न जाता निवृत्त झाले आहेत, किंवा लष्करी सेवेमुळे किंवा त्यांच्या नियंत्रणाबाहेरील परिस्थितीमुळे किंवा त्यामुळे वाढलेल्या आणि वैद्यकीय किंवा इतर अपंगत्व पेन्शन मिळाले आहे; किंवा

(ई) १४ एप्रिल १९८७ पूर्वी सहा महिन्यांपेक्षा जास्त काळ आर्मी पोस्टल सर्व्हिसमध्ये प्रतिनियुक्तीवर असलेले कर्मचारी; किंवा

(उ) प्रादेशिक आर्मीच्या कर्मचाऱ्यांसह सशस्त्र दलातील शौर्य पुरस्कार विजेते; किंवा

(ऊ) वैद्यकीय कारणास्तव बाहेर काढलेले किंवा रिलीव्ह केलेले आणि वैद्यकीय अपंगत्व पेन्शन दिलेले माजी भरती कर्मचारी.

२.७ सुधारित व्याख्या असलेली अधिसूचना २७ ऑक्टोबर १९८६, १५ नोव्हेंबर १९८६ आणि ०१ जुलै १९८७ रोजी जारी करण्यात आली असून त्या अधिसूचनेनुसार 'माजी सैनिक' च्या पूर्व-सुधारित व्याख्येत समाविष्ट असलेल्या कर्मचाऱ्यांच्या खालील दोन श्रेणी आता माजी सैनिक म्हणून मानल्या जाणार नाहीत. 01.7.87 खालील तरतुदीवरून दिसून येईल, म्हणजे, "कोणताही सैनिक ज्याला सेवामुक्त करण्यात आले आहे आहे:-

(अ) संघराज्याच्या सशस्त्र दलात पाच वर्षे सेवा पूर्ण केल्यानंतर त्याच्या स्वतःच्या विनंतीनुसार किंवा

(ब) सतत सहा महिने सेवा केल्यानंतर, त्याच्या स्वतःच्या विनंतीशिवाय किंवा गैरवर्तन किंवा अकार्यक्षमतेमुळे बडतर्फी किंवा कार्यमुक्तीद्वारे किंवा अशा सेवामुक्ततेसाठी राखीव दलात हस्तांतरित केले गेले आहे; या कलमाच्या उद्देशाने माजी सैनिक मानले जाईल.

२.८ प्रादेशिक लष्करातील कर्मचाऱ्यांना 15 नोव्हेंबर 1986 पासून माजी सैनिक मानले जाईल.

२.९ **शॉर्ट सर्व्हिस कमिशंड ऑफीसर** ज्यांच्या सेवेचा विहीत कालावधी ५ वर्षाचाच असतो. या ५ वर्षाच्या कालावधीनंतर ते सेवामुक्त झाले असतील तर ते माजी सैनिकाच्या दर्जास पात्र आहेत. तथापी, कार्मिक आणि प्रशिक्षण विभागाच्या ऑक्टोबर २०१२ च्या अधिसूचनेनुसार, जर एखाद्या शॉर्ट सर्व्हिस कमिशंड_अधिकाऱ्याच्या सेवा नोंदींमध्ये असे दिसून येते की तो सेवा कालावधी पूर्ण झाल्यानंतर ग्रॅच्युइटीसह निवृत्त झाला आहे, तर एसएससी अधिकारी ईएसएम दर्जासाठी पात्र आहेत. तथापि, जर एसएससी अधिकारी पुढील सेवेसाठी पुन्हा नियुक्त झाला आणि पुन्हा नियुक्त कालावधी पूर्ण न करता निघून गेला, तर तो प्रारंभिक सेवा कालावधी पूर्ण करूनही ईएसएम दर्जासाठी पात्र नाही. शिवाय, जर त्याच्या सेवा नोंदी/मुक्तीच्या कागदपत्रांवरून तो स्वतःच्या विनंतीवरून अकाली निवृत्ती घेतली असेल तर तो शॉर्ट सर्व्हिस कमिशंड अधिकाऱ्याने कितीही वर्षे सेवा दिली असली तरी त्याला माजी सैनिकांचा दर्जा मिळू शकत नाही.

२.१० **मिलिटरी नर्सिंग ऑफिसर्स (एमएनएस)** कार्मिक आणि प्रशिक्षण विभागाच्या ऑक्टोबर २०१२ च्या अधिसूचनेनुसार भारतीय संघाच्या नियमित सैन्य, नौदल आणि हवाई दलात कोणत्याही पदावर लढाऊ किंवा

नॉन-लढाऊ म्हणून सेवा दिलेल्या व्यक्तीला माजी सैनिक मानले जाईल. मात्र मिलिटरी नर्सिंग ऑफिसर्स_नियमित सैन्य, नौदल आणि हवाई दलाचा भाग नाही आणि म्हणून त्यांना माजी सैनिक दर्जा देण्यात आलेला नाही.

२.११ **वैद्यकीयदृष्ट्या बोर्डेड आऊट कॅडेट्स** माजी सैनिक कल्याण विभागाच्या आयडी क्रमांक १२/१/२००५/डी (रेस) दिनांक ०२/०५ सप्टेंबर २०११ नुसार सक्षम अधिकाऱ्यांनी अपंग कॅडेट्सना माजी सैनिक दर्जा देण्याच्या प्रस्तावाला मान्यता दिलेली नाही.

२.१२ सशस्त्र दल म्हणजे फक्त भारतीय संघराज्याचे लष्कर, नौदल आणि हवाई दल, ज्यात ब्रिटीस कालीन भारतीय राज्यांचे सशस्त्र दल समाविष्ट आहे, परंतु डीएससी, जनरल रिझर्व्ह इंजिनिअरिंग फोर्स, लोक सहाय्यक सेना, पॅरा मिलिटरी फोर्सेस (पीएमएफ) आणि मिलिटरी नर्सिंग सर्व्हिस (एमएनएस) मध्ये सेवा दिलेल्या व्यक्तींना यामधून वगळले आहे.

(वरील सर्व वर्गीकरणामध्ये असे सैनिक ज्यांच्या गैरवर्तनामुळे किंवा अकार्यक्षमतेमुळे सशस्त्र सेनादलातील सेवा संपुष्टात आणण्यात आलेल्या आहेत किंवा सेवेतून कमी करण्यात आलेले आहे किंवा लढाऊ व्यक्ती बनण्यास अपात्र घोषित करुन सशस्त्र दलातून कमी करण्यात आले आहे, अशा व्यक्ती माजी सैनिकाच्या व्याख्येत येत नाहीत.)